

Jelena Červenjak

(Strojarsko-tehnička škola, Osijek)

Zlata Živaković-Kerže

*(Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije,
Srijema i Baranje, Slavonski Brod)*

MODERNIZACIJSKA KRETANJA I POLOŽAJ ŽENA U GRADU OSIJEKU NA PRIJELAZU 19. U 20. STOLJEĆE

UDK: 305-055.2(497.5 Osijek)''18/19''

Pregledni rad

Primljeno: 7. 1. 2014.

U radu su autorice opisale modernizacijska kretanja u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće te se osvrnule na položaj i status žena (supruga i kćeri) između tradicionalnog i modernog. Uzgređice su obradile i njihovo obrazovanje i društvenu angažiranost.

Ključne riječi: modernizacijska kretanja, prijelaz 19. u 20. stoljeće, položaj žene, grad Osijek

Uvodne napomene

Od druge polovice 19. i u prvom desetljeću 20. stoljeća Osijek je značajno upravno, političko, gospodarsko, društveno, prosvjetno, kulturno, vjersko i ino središte Slavonije. To je vrijeme teritorijalnog širenja grada te znatnog povećanja broja stanovnika.

Tablica 1.*Broj stanovnika Osijeka i narodnosni sastav stanovništva¹*

GODINA	Hrvati	Nijemci	Mađari	Srbi	Židovi	Ostali	Ukupno
1890.	7.482 ¹	8.970	1.152		1.493		19.809
1900.	7.586	13.503	2.873	1.796	2.094	579	26.769
1910.	12.808	12.381	4.306	2.450	2.340	759	33.337

IZVOR: *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, Zagreb, 1998., 2094.

Uspoređujući ukupan broj stanovnika iz popisa 1890. do 1910. uočava se znatan porast. Međutim, naravni prirast u Osijeku nije gotovo nikakav, što je dokaz slabog rađanja po gradovima i znak velike smrtnosti. Zato se porast stanovništva u gradovima diljem Kraljevine Hrvatske i Slavonije, pa tako i u gradu na Dravi, objašnjava jedino useljavanjem. Prema tomu se autohtono, hrvatsko, stanovništvo, s obzirom na njegov rast, do snažne industrijalizacije, sve više smanjivalo, pa je useljeno tvorilo osnovu privrednog potencijala, što je očito glede nacionalne strukture stanovništva grada na Dravi, koji je sredinom 19. stoljeća slovio kao „Frankfurt na Dravi“ ili „Mali Beč“. To je i vrijeme postupnog pretvaranja Gornjega grada, u odnosu na Donji grad, Novi grad i Tvrđu, u središte gospodarskog, političkog, društvenog, vjerskog i kulturnoga života, što se u cijelosti odrazilo na broj stanovnika kao i na proces modernizacije, koji je bio povezan s onodobnim procesom urbanizacije gradova te gospodarskim napretkom, koji su utjecali na promjene procesa i načina življenja u svim segmentima društvenih kretanja i djelovanja.²

Modernizacijska kretanja u Osijeku

Sredina 19. stoljeća označila je i promjenu svakodnevnog te radnog života unutar srednjega i imućnijega građanskoga sloja stanovnika diljem Kraljevine Hrvatske i Slavonije, pa tako i grada Osijeka. Stoga su se tijekom druge polovice toga stoljeća odnosi prema poslu te uvjeti i način poslovanja i način svakodnevnoga života preobrazili od tradicionalnoga do modernoga; modernitet je donio i socijalnu dinamizaciju kao i to da su, primjerice, uobičajeni poslovi unaprijeđeni unutar obrtničkih, industrijskih i intelektualnih zanimanja. U skladu s porastom stanovništva, Osijek je imao i relativno brz gospodarski razvoj. Moderni načini i oblici poslovanja, od burze do novih tvrtki i dioničkih društava, poštivanja zakona i propisa, pridonijeli su nastajanju

¹ Izjašnjavanje u pojedinim popisima nije provedeno po narodnosnoj pripadnosti nego po materinjem jeziku i vjerskoj pripadnosti; glede Hrvata i Srba – jezik je hrvatsko-srpski pa su autorice ovoga rada i Srbe unijele u ovu rubriku.

² Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868. – 1918.)*, Osijek, 1996., 13, 78-80.

nove privredne, ali i intelektualne elite sposobne pratiti takva kretanja. Doduše, modernizacija je imala i negativnih strana – oni trgovci i obrtnici koji se nisu uspjeli prilagoditi, pauperizirani (osiromašeni) su. Moderno doba izdiglo je sloj sposobnih poslovnih ljudi – poduzetnika – koji su se bavili raznolikim poslovanjem, a kapital ulagali u različite grane djelatnosti, od novčanih zavoda, industrije, trgovine pa do ulaganja u željezničku prugu.³

Istodobno je to vrijeme koje je i nadalje u društvu, unatoč modernizacijskim procesima, podržavalo tradicionalnu podjelu na muškarce i žene i zadržalo kontinuitet s tradicionalnim patrijarhalnim vrijednostima jer je dominirala pozicija muškarca. Isticane su temeljne razlike muškog i ženskog spola kao prirodno stanje, što se odražavalo u svim porama onodobnog života, a najviše je dolazilo do izražaja u različitosti muškog i ženskog obrazovanja, položaja žena i ženske djece u obiteljima te statusu žena i djevojaka u društvenom i inom životu.⁴

Tablica 2.

Struktura stanovnika po spolu u dijelovima Osijeka 1890.

OSIJEK	MUŠKI	ŽENSKI	UKUPNO	MUŠKI	ŽENSKI	UKUPNO
TVRĐA	446	564	1.010	4,68	5,47	5,09
NOVI GRAD	537	585	1.122	5,60	5,65	5,62
DONJI GRAD	3.312	3.496	6.808	34,82	33,98	34,39
GORNJI GRAD	5.219	5.650	10.869	54,90	54,90	54,90
UKUPNO	9.514	10.296	19.809	100,00	100,00	100,00

IZVOR: HR–DAH, Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, kutija 11, sv. 16, 17.

Modernizacijska zbivanja i snažni gospodarski razvoj osjetili su se i u stanoigradnji grada na Dravi pa su od kraja 60-ih godina 19. stoljeća prve generacije modernih privrednika i intelektualaca, tzv. osječke elite, stanovali u udobno građenim dvokatnicama, izgrađenim po nacrtima i u izvedbi vrsnih stručnjaka, arhitekata i graditelja poput *Teodora Sterna*, *Aloisa Flanbacha*, *Josipa pl. Vancića*, *Karla Klausnera* i drugih. U oblikovanju prvih modernih građanskih kuća nezaobilazni su industrijalci i trgovci iz obitelji *Reisner*, *Šeper*, *Kaiser*, *Povischil*, *Kraus*, *Pfeiffer* te *Miskolczy*, *Szödeny*, *Spišić*, *Hiller*, *Blau*, *Türner* i drugi. Do početka 20. stoljeća, većinom u Gornjem gradu, a nešto manje u Donjem, uglav-

³ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb, 1991., 105, 108, 112, 113; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *S tradicionalnih na nove puteve – Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.*, Osijek, 1999., 9-181.

⁴ Dinko ŽUPAN, *Mentalni korzet Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918.)*, Osijek / Slavonski Brod, 2013., 23, 24.

nom su to bidermajerske prizemnice ili jednokatnice, a u njima su se nalazile i trgovine. Većina ih je imala vrlo jednostavna pročelja, s tek kojim plitkim ukrasom od žbuke. Za razliku od vanjske fronte, unutrašnjost kuća je bila otvorenija i razigranija, vrlo često u funkciji obrta i trgovine, pa bi se u dvorištu nalazila skladišta ili radionice. Osim poslovnih prostora, u tom su se dijelu nalazili vrt, povrtnjak i voćnjak, o kojima se brinula posluga vrtlara, ali i kućne pomoćnice. Kuće su uglavnom relativno jednostavno namještene, u skladu s bidermajerskim načelima udobnosti bez pretjeranog ukrašavanja i luksuza. Doduše, ni onodobne materijalne mogućnosti većine privrednika i intelektualaca nisu dopuštale pretjerivanje. Pri tome se u gornjogradskoj Županijskoj ulici, izgrađenoj do kraja 60-ih godina 19. stoljeća, stilski izdvaja primjer maurskog stila – venecijanske visoke renesanse (zgrada kazališta i Casina – današnja zgrada Hrvatskog narodnog kazališta), kao i izgrađene kuće *Juliusa Miskolczyja* – oca spisateljice *Vilme Vukelić*, poduzetnika *Martina Szödenyja*, trgovca *Melkiora Spišiča*, pivara *Cajetana Šepera* i drugih – najbolje oslikava poslovnu i stambenu kulturu trgovačkog, tj. privrednog sloja 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća. Budući da je poslovni i stambeni prostor ostajao spojen i dalje su mnogi trgovci u svojim kućama imali dućane/trgovine. Položaj, vanjski izgled te unutrašnja oprema stambenih prostora bili su uvelike određeni stilskim okvirima određenih razdoblja, razvojem grada ili trgovišta te materijalnim mogućnostima pojedinih obitelji pa su najprestižniji osječki građani imali kuće pretežito u Gornjem gradu (npr. *Adam pl. Reisner*, sin *Emerika*, vlasnik tvornice žigica, *Rudolf Kaiser* i *Josef Povischil*, vlasnici tvornice za preradu drva, obitelj *Šeper*, vlasnici pivovare i hotela „Central“, kožarska obitelj *Gillming*, trgovci *Slavko Adler*, *Mavro* i *Helena Deutsch*, *Josip Blau*, *Franjo Turner*, braća *Görög* (*Ernest*, *Franjo*, *Julije*, *Vilim* i *Zoltan*), vlasnici hotela i kavane “Royal”, bankari i vlasnici štedionica te dioničari *Julius barun Pfeiffer*, *Oskar Weismeyer* i *Julije Sorger*, liječnici *Edmund Altmann*, *Bela Fischer*, *Ivo Herlinger*, *Karlo Weissmann*, *Đuro Obersohn*, *Karlo Ornstein*, te odvjetnici *Oskar Brichta*, *Hugo Spitzer*, *Antun Schmidt*, *Ernest Fischer*, *Aladar Klein*, *Bela Friedmann*, *Edmund Fischer*, *Mosin Klein* i drugi), a imućniji trgovci i obrtnici u Donjem gradu (*Pajo Radanović*, *Dragutin* i *Bela Hermann*, *Milan* i *Samuel Dirnbach*, *Otto Pfeiffer*, *Melchior Licht*, *Žiga Wollner*, te liječnik *Vaso Atanasijević* i drugi).⁵

Početak 20. stoljeća i pojava secesije donijela je bitne promjene u kulturi stanovanja. Velebne secesijske jednokatnice, a poneka i dvokatnica, izgrađene 1905. i 1906. u istočnom, tada perifernom, dijelu Gornjeg grada, dale su Osijeku izgled europskog grada ne samo zbog vizualnog dojma nego i zbog higijenske razine, jer su novoizgrađene zgrade u Chavrakovoj ulici (današnjoj Europskoj aveniji) „imale vodu iz slavine i engleske zahode“. Naime, “u po-

⁵ Viktor AMBRUŠ, „Osijek na prijelazu 20. stoljeća“, *Peristil*, br. 31/32, Zagreb, 1988/89.; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*, Osijek, 2005., 32-38.

stavljanje kupke i moderne zahode s kanalizacijom” veliki kapital uložilo je 24 najimućnijih tadašnjih Osječana; između inih: *Mathilda Gillming* udana *Hengl*, *Josip Povischil*, *Laura Nayer*, *Albertina Sauter*, *Alfred Kästenbaum*, potonja obitelj *Korsky*, dr. iur. *Hugo Spitzer*, dr. iur. *Richard Krausz*, barun *Leopold Pfeiffer* i drugi. Uz navedene, uveli su „vodu iz slavine“ u svoje kuće ubrzo i *Isidor Frank*, *Oskar Weismayer*, dr. iur. *Hinko Placht*, *Adam pl. Reiser*, dr. med. *Ferdo Knopp* i drugi imućni Osječani.⁶ Gotovo su sve te kuće imale u podrumskom dijelu stan pazikuće s jednom sobom i kuhinjom, te pronicu, kotlovnicu i drvarnicu s ugljenom i drvima. U prizemlju je u dvorišnom dijelu bio stan za kuharicu, koji se sastojao od kuhinje, sobe i „klozeta“. Tu je bio i stambeni prostor s izbom u koju se ulazilo iz glavnog hodnika; bila je povezana s kuhinjom. Iz glavnog hodnika ulazilo se u služinsku sobu (3.20 x 3.10 m) koja je vratima bila povezana s predsobljem, a ono s kuhinjom. Iz predsoblja se moglo ići u sobu te u „closet“ i kupaonicu, a s druge strane u znatno veće predsoblje iz kojeg se moglo ući u tri sobe s ulične strane. U prizemlju su još bile i kolnica, konjušnica i spremišta. Na prvom katu su prema dvorišnoj strani, koja je išla u slovo „U“, bile, uz svaku kuhinju, „služinska soba“. U svaku od njih se ulazilo iz glavnog hodnika. U kuhinju je posluga iz svoje sobe mogla ući kroz hodnik iz kojeg se ulazilo lijevo u izbu, a desno u kuhinju. Uz sobu s lijeve strane nalazila se kupaonica i predsoblje. Na pročelju se nalazilo za svaki stan po 3 sobe u jednom dijelu i u drugom dijelu kuće. One koje su imale dva kata tlocrt drugog kata bio je isti kao prvi. (Također dvije sobe za „služkinju“). Podne keramičke pločice bile su u kuhinji, predprostoru, hodniku, kupaonici i izbi. U sobama za „služkinju“ postavljen je brodski pod, a parket u sobama i predsoblju.⁷

Nažalost od mobilijara tih obitelji danas u javnim ustanovama nije puno sačuvano, jedino manji dio iz obitelji *Povischil*, *Šeper*, *Gillming*, *Pfeiffer*, *Blau*... koji je pohranjen u Muzeju Slavonije u Osijeku (pisaci stol, sekreterkomoda, ukrasni kamin i zidni satovi, zrcalo...).

Položaj žene između tradicionalnog i modernog

Razvoj građanskog društva bio je prožet prilagođavanjem tradicionalnog spolnog značenja modernom građanskom vrijednosnom sustavu, pri čemu se uočavao i kontinuitet tradicionalnih patrijarhalnih vrijednosti (zadržana dominantna pozicija muškarca / supruga) i diskontinuitet, jer je spolno značenje

⁶ Grgur Marko IVANKOVIĆ, “Secesijski duh u arhitekturi i životu Osijeka“, *Katalog izložbe Muzeja Slavonije*, Osijek, 1994., 3-16; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Voda i grad – Povijest vodoopskrbe grada Osijeka*, Osijek, 2007., 44-47; Vilim MATIĆ, „Pročelja zgrada grada Osijeka“, *Katalog izložbe Iz fonda i zbirke Povijesnog arhiva u Osijeku*, Osijek, 1996., 1-18.

⁷ HR–Državni arhiv u Osijeku (dalje DAOS), fond 6, fascikl 10, Nacrti kuće liječnika Grčića, Aleksandrova 6 (današnja Europska avenija).

ipak bilo redefinirano i uklopljeno u normativni sustav građanskog društva. Žena građanskoga društva trebala je biti u cijelosti usmjerena obiteljskom životu.⁸

To je bilo očito i unutar navedenih, i inih, osječkih obitelji; značenje i položaj žene bili su svedeni, tj. podređeni, interesima supruga, što je očito i u ženidbenim vezama pojedinih imućnijih obitelji – *Reisner, Gillming, Povichil, Blau, Šeper, Miskolczy* i drugih – jer je udaja bila jedan od temeljnih ciljeva obiteljske ekonomije 19. stoljeća. Sustav vrijednosti s pomoću kojeg se održavala takva patrijarhalna dominacija počivao je na neupitnosti muškog autoriteta u obitelji, budući da je prema normama građanskog patrijarhalnog sustava privatna sfera bila gotovo jedini ženin prostor djelovanja. Stoga je u javnom području građanskog društva obitelj nužno zastupao suprug. Kako su žene svoju afirmaciju mogle postići samo unutar obitelji, udaja djevojaka imala je središnje mjesto u tadašnjem građanskom društvu, pri čemu se muška dominacija temeljila na ekonomskoj ovisnosti žene. Muškarac je raspolagao gotovo svom imovinom i prihodima, dok veći dio žena srednjeg i višeg građanskog sloja nisu imale vlastite prihode.⁹

Budući da je uspon građanskog društva donio znatne promjene u položaju žena, koje su jedino u obitelji mogle postići svoju afirmaciju, uspjele su ipak od kraja 19. stoljeća izboriti određenu autonomiju, stvorivši od svojih salona polujavni prostor kojim su suvereno vladale, određujući modele i pravila socijalizacije. Žene visokoga sloja, odnosno građanske elite, postižu velike promjene zbog intelektualnih i materijalnih razloga, poput autoriteta u kući (zapošljavanje posluge i briga o posluzi, vođenje salona), osnivanja i sudjelovanja u udrugama, školovanja i visokoga obrazovanja, praćenja modnih trendova. Osječani i Osječanke mogli su uživati u cvjetnom ambijentu Gradskega vrta malog Schönbruna kako su ga Essekeri od milja zvali. Slobodno vrijeme nije značilo samo ugodno druženje ili zabavu, nego i ispunjavanje određenih obveza nametnutih socijalnim statusom. Odnosilo se to na podupiranje raznih prosvjetnih, kulturnih i gospodarskih inicijativa i institucija, angažman u udrugama koje nisu bile namijenjene rasonodi te dobrotvorni rad, u kojem su u znatnoj mjeri sudjelovale žene, podupirući sirotinju, djecu, mladež i ostale ugrožene skupine (gospojinska društva i druga humanitarna društva). Predsjednice tih društava gotovo uvijek su bile supruge istaknutih društvenih, političkih, kulturnih i inih osoba grada Osijeka. Njihove su socijalne obveze bile sve brojnije i zahtjev-

⁸ D. ŽUPAN, *Mentalni korzet Spolna politika...*, 25, 26.

⁹ Jelena ČERVENJAK, „Ostavština i značenje obitelji Gillming – Hengl“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, vol. 19., Osijek, 2012., 175-184; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, „Utjecaji obitelji Reisner, Gillming, Blau i Hengl na gospodarski i kulturni razvoj grada Osijeka“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, 1998, 11-18; D. ŽUPAN, *Mentalni korzet Spolna politika...*, 27, 30.

nije, udaljujući ih postupno od brige za djecu i kućanskih poslova. Ugodno druženje uz ukusnu hranu, dobru zabavu i pomno odabrano društvo u salonu profinjene domaćice moglo je itekako pomoći poslovima njezina supruga. Kućedomaćica je određivala koga će poslati, tko će pokraj koga sjediti, kakva će se jela i zabava (recitacije, čitanje, pjevanje, sviranje, ples, društvene igre...) nuditi te određivala pravila ponašanja u svojoj kući. Stoga su djeca, napose adolescenti, manje vremena provodili s roditeljima pa čak i s majkom. Odgoj i školovanje djece građanske elite bili su većim dijelom predavani posluži. Tako su sve veće značenje dobile dadilje („kincedli“), guvernante („guardedame“) te privatni učitelji i učiteljice. Iako je od druge polovice 19. stoljeća tendencija bila usmjerena prema uzimanju posluge i odgajateljica iz Hrvatske, nerijetko su to bile strankinje, osobito Njemice i Austrijanke. Tako je njihov odgoj uvelike bio pod utjecajem izvan obitelji, jer osim poslom zaokupljenog oca, i majka je imala manje vremena za njih. Naime, njezine nove i raznorodne socijalne obveze postupno su je udaljavale od bavljenja djecom, iako je društveni kanon modernog građanstva i dalje inzistirao na podjeli na javnu i privatnu sferu. Ova je posljednja bila posve prepuštena ženama. Kraj 19. stoljeća i početak 20. utjecao je da su se upravo žene elite morale posvećivati reprezentativnim društvenim obvezama kao što su društveni izlasci i vođenje salona pa su njihova djeca i u komunikacijskom i edukativnom pogledu više nego u ranijem razdoblju bili upućeni na dadilje, privatne i javne učitelje te na poslugu. Djeca su i prostorno bila odijeljena od roditelja – imala su svoju sobu. Unatoč naglašenoj protektivnosti roditelja, djeca građanske elite nerijetko su prkosila zabranama, koristeći se malim trikovima ili iskorištavajući dobrotu dadilja i posluge, uspijevajući na taj način izboriti dio vlastite autonomije.¹⁰

*

Za razliku od žena iz imućnijih obitelji, žene nižih slojeva zbog egzistencijalnih razloga produktivnije pomiču svoje značenje – postaju pomoćne radnice, radnice u tekstilnoj i kemijskoj industriji, nasljednice preminuloga supruga i njegovoga privrednoga zanimanja, obrtnice (krojačice, krčmarice), sluškinje i služinčad u kućama imućnih obitelji. Na taj su način same privređivale novac za svoju egzistenciju i svoju obitelj te time postajale samostalnije u svakodnevnome životu. Iz statističkih se podataka uočava da je u Osijeku 1880. godine u obrtu zaposleno 3.599 osoba, a od toga 799 žena, koje rade uglavnom kao pomoćne radnice, a neke i u privatnim obrtima (krojačkim salonima, kavanama i slastičarnama). Pripadnice nižega sloja bile su češće od muškaraca zapošljavane u domaćim i kućnim poslovima imućnih građana kao kućne sluge - kućna pomoćnica, dadilja, dojilja, djevojka za djecu, dječja njegovateljica, odgajate-

¹⁰ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, Zagreb, 2007., 296, 334-346; Vilma VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti*, preveo i pripremio Vlado Obad, Zagreb, 2003., 125, 126; Mirjana GROSS, Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992., 25.

ljica, sobna sluškinja, pralja, kuharica, sudopera, pomoćnica u kuhinji, sobarica i druge. Muškarci su samo iznimno služili u samom kućanstvu - kuhar, pomoćnik u kuhinji, sobar, ključar, gosposki vrtlar, privatni sluga i drugi.¹¹

Tablica 3.

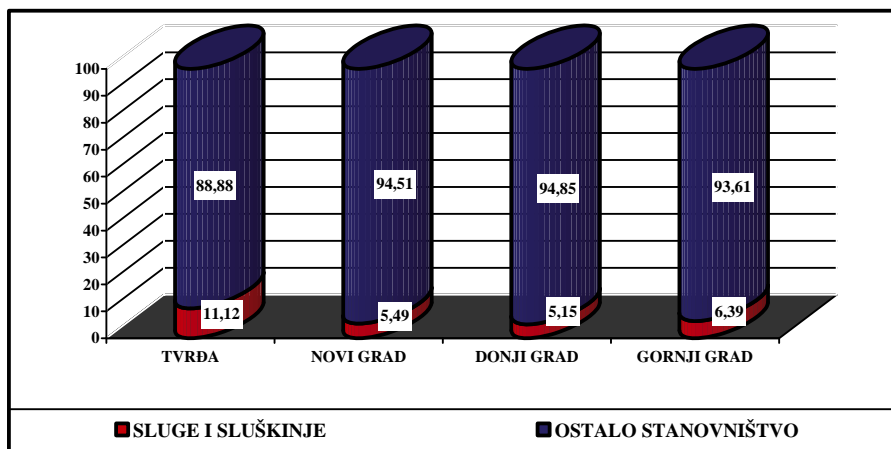
Broj stanovnika i slugu i sluškinja te udio slugu i sluškinja u ukupnom stanovništvu u dijelovima Osijeka 1890.

OSIJEK	BROJ STANOVNIKA			BROJ SLUGU I SLUŠKINJA			UDIJO SLUGU I SLUŠKINJA		
	MUŠKI	ŽENSKI	UKUPNO	SLUGE	SLUŠKINJE	UKUPNO	SLUGE	SLUŠKINJE	UKUPNO
TVRĐA	446	564	1.010	16	96	112	3,60	17,08	11,12
NOVI GRAD	537	585	1.122	33	28	61	6,20	4,83	5,49
DONJI GRAD	3.312	3.496	6.808	166	184	350	5,02	5,27	5,15
GORNJI GRAD	5.219	5.650	10.858	141	553	694	2,70	9,80	6,39
UKUPNO	9.514	10.296	19.809	356	861	1217	3,75	8,38	6,15

IZVOR: HR–DAH, Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, kutija 11, sv. 16, 17.

Grafikon 1.

Udio slugu i sluškinja u gradskom stanovništvu prema dijelovima grada Osijeka 1890.

IZVOR: HR–DHA, Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, kutija 11, sv. 16, 17.

¹¹ HR–DHA, Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, kutija 11, sv. 16, 17.

Tablica 4.

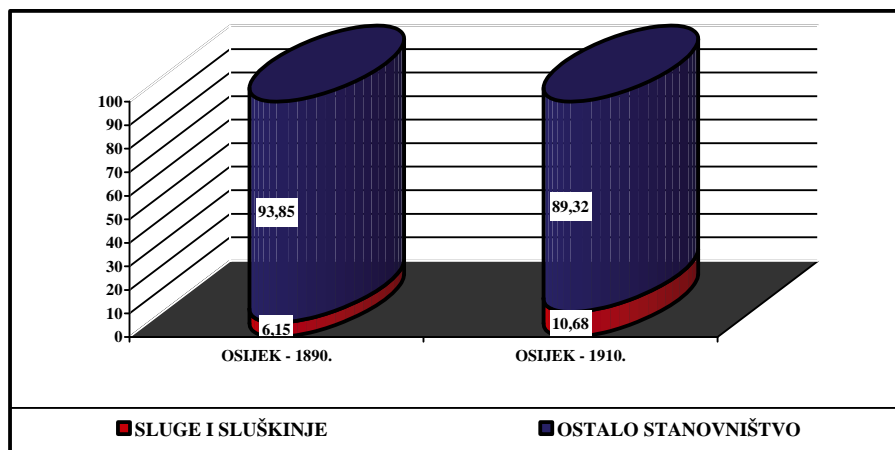
Broj stanovnika i slugu i sluškinja te udio slugu i sluškinja u ukupnom stanovništvu u gradu Osijeku 1890. i 1910. godine

	BROJ STANOVNIKA			BROJ SLUGU I SLUŠKINJA			UDIJO SLUGU I SLUŠKINJA		
	MUŠKI	ŽENSKI	UKUPNO	SLUGE	SLUŠKINJE	UKUPNO	SLUGE	SLUŠKINJE	UKUPNO
1890.	9.514	10.296	19.809	356	861	1.217	3,75	8,38	6,15
1910.	13.534	14.971	28.505	1.654	1.390	3.044	12,22	9,28	10,68

IZVOR: HR–DHA, Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, kutija 11, sv. 16, 17; Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, sv. 42, tablica 32.

Grafikon 2.

Udio slugu i sluškinja u Osijeku 1890. i 1910.

IZVOR: HR–DHA, Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, kutija 11, sv. 16, 17; Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, sv. 42, tablica 32.

Obrazovanje žena

Budući da se vjerovalo da žene imaju manji mozak, ustrojeno je i različito obrazovanje muškaraca i žena. Na temelju toga je do posljednjeg desetljeća polovice 19. stoljeća većina djevojčica jedinu svoju naobrazbu dobivala u nižim pučkim školama. Veliki broj njih nije redovito pohađao školu, što je posebice dolazilo do izražaja na selu, gdje su očevi u skladu s tradicionalnim patri-

jarhalnim vrijednostima smatrali da ženskoj djeci nije potrebno obrazovanje. Stoga je i nepismenost među ženama bila vrlo visoka u odnosu na muškarce. Tako je u Osijeku početkom 20. stoljeća 27% nepismenih žena i 17% nepismenih muškaraca¹². Istodobno se u pučkoj školi uočavala razlika u nastavnim predmetima; djevojčice su imale ručni rad i domaćinstvo (po 5 do 6 sati tjedno), a dječaci tjelovježbu. Time su žensku djecu usmjeravali na tipične ženske poslove vezane za kuću i kuhinju – briga o podizanju djece, kuhanje i pranje rublja; šivanje, pletenje i vezenje te njegovanje odlika žena – pokorna, strpljiva, brižljiva, kućevna, čedna, mirna i dr. Do 80-ih godina 19. stoljeća djevojke u Hrvatskoj, pa tako i u Osijeku, nisu mogle pohađati gimnazije i fakultete, ali u posljednjem desetljeću školske su vlasti više djevojačke škole zamislile kao mjesto odgoja i obrazovanja „dobrih kućanica“. Tadašnji obrazovni sustav u cijelosti je obuhvaćao samo djevojke iz srednjih i viših građanskih slojeva, koje su pohađale više djevojačke škole, dok je većina djevojčica nakon završene niže pučke škole prekidala svoje obrazovanje. Jedno od glavnih obilježja toga odgoja i obrazovanja bila je i pobožnost pa je vjeronauk imao zapaženo mjesto u nastavnom programu svih djevojačkih škola, jer je pobožnost trebala biti temeljno obilježje svake dobre kućanice.¹³

Iako su i građanske obitelji u prvoj polovici 19. stoljeća uskraćivale obrazovanje djevojčicama, ta se praksa u potonjim desetljećima gotovo posve napustila. Naime, sve više su djevojke iz imućnijih slojeva postojeće karakteristike – skromnost, čednost, predanost, nevinost te posvećenost uložili majke, supruge i kćeri – zamijenile novijim, posve drugačijim značenjima, u potpunosti usmjerene integritetu, samostalnosti i samosvjesnosti žene. Tako je npr. *Vilma Miskolczy*, kći ugledne gornjogradske židovske trgovačke obitelji, školovanje nastavila u privatnom internatu u Beču, a *Mathilda Gillming*, kći iz ugledne osječke donjogradske obitelji, školovana na djevojačkom internatu u Dresdenu. Izvrsno je govorila njemački, francuski i talijanski, a služila se i engleskim jezikom. Nakon povratka u Osijek i udaje za odvjetnika Vjekoslava Hengla, potonjeg osječkog gradonačelnika, njegovala je sklonost i ljubav prema književnosti, o čemu svjedoči njena bogata knjižnica i pripadnost Klubu osječkih književnika i umjetnika te pisanje nekoliko književnih djela. Shodno tim podacima, uočljivo je da je *Mathilda* bila ugledna osječka građanka, osoba širokih kulturnih interesa (od književnosti i kazališta do modne osviještenosti) te da je imala raznovrstan društveni život, ispunjen mnogobrojnim putovanjima

¹² Doduše, stanje je tada bilo nešto povoljnije nego 1869. kada je od 17.247 stanovnika 9.052 žitelja znalo pisati i čitati. Od toga je broja u gradu na Dravi bilo pismenih muškaraca nešto preko 1/5, pismenih žena preko 1/10, a 4/5 nije imalo nikakvu naobrazbu.

¹³ D. ŽUPAN, *Mentalni korzet Spolna politika...*, 42, 51, 63; Suzana LEČEK, „Pokušaj smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća“, *Radovi*, sv. 26, Zagreb, 1993., 136; D. ŽUPAN, „Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća“, *Scrinia Slavonica*, sv. 9, Slavonski Brod, 2009., 232, 233, 237, 242.

po Europi.¹⁴ Brak *Vilme Miskolczy s Milivojem Vukelićem* (koji je objavljivao pripovjednu prozu pod pseudonimom *Milkan Lovinac*) i uloga majke nisu zamislili njezine težnje, pa je započela studij kemije na sveučilištu u Münchenu, i to među prvim ženama, kao majka četvero djece. (No, Prvi svjetski rat joj je onemogućio akademske ambicije, ali ne i intelektualne i književne.)¹⁵

Budući da visoka naobrazba nije bila u skladu s tradicionalnom slikom žene, od koje se očekivalo da bude dobra kućanica, pokorna supruga i brižna majka, za obrazovnu emancipaciju žena zalagale su se učiteljice *Marija Jambrišak*, *Marija Horvat*, *Camilla Lucerne*, Osječanka *Jagoda Truhelka* i *Natalija Wickerhauser* te 1895. poslale zamolbu senatu zagrebačkog Sveučilišta za omogućavanje izvanrednog pohađanja predavanja na Filozofskom fakultetu. Zamolba im je odobrena te su postale prve studentice tog Sveučilišta. Doduše, tek od 1900. žene su mogle studirati i na bečkom Medicinskom fakultetu. Prve redovne studentice na Mudroslovnom, tj. Filozofskom, fakultetu u Zagrebu primljene su 1901. godine, a na zagrebačkom Pravnom fakultetu 1919. godine.¹⁶

Umjesto zaključka

Unatoč modernizacijskim kretanjima (preobrazbi od tradicionalnoga do modernoga) kraj 19. stoljeća i prvo desetljeće 20. ukazivali su u Osijeku na nastavak tradicionalne podjele na muškarce i žene. Tako su, za razliku od žena, muškarci dobar dio svoje dokolice provodili u gostionicama, krčmama i kavanama. Osim jela i pića, te razgovora ugodnog, u gostionicama se vrijeme kratilo kartanjem, kuglanjem ili kakvom sličnom zabavom. Dok su krčma i gostionice bile pristupačne nižem i srednjem građanstvu, pa čak i seljaštvu, a važan dio njihove atraktivnosti bilo je dobro jelo i piće, kavane su bile više orijentirane na obrazovaniju i imućniju klijentelu. Njihove glavne karakteristike činili su ugodni, ali često i ozbiljni razgovori u probranom društvu, dobra lokacija, uređenje interijera i kvalitetan izbor domaćih i stranih novina. U raznim razdobljima bile su popularne razne kavane. Tradicionalno je u Osijeku postojala kazališna kavana uz Casino u Županijskoj ulici. Velike kavane bile su u sklopu Hotela Central na glavnom gornjogradskom trgu, Hotela Royal u Kapucinskoj ulici i Schnelerovog svratišta u Kolodvorskoj (današnjoj Radićevoj) kod glavnog gornjogradskog kolodvora. Većina kavana imala je okrugle stoliće s mramornim ploham, stolce od savijene bukovine, mnogo malih svjetiljaka, držače za novine od bambusa ili trske, stolove za bilijar, te stoliće

¹⁴ J. ČERVENJAK, „Ostavština i značenje obitelji Gillming...“, 175-184.

¹⁵ Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Osječka sjećanja*, 1. dio, Osijek, 2009., 354, 355.

¹⁶ Tihana LUETIĆ, „Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu“, *Povijesni prilozi*, sv. 22, Zagreb, 2002.

za šah i domino. Interijer je bio podijeljen na mnoge odjeljke, koji su svakom društvu omogućavali vlastiti mali prostor. Kavane su bile male muške oaze u kojima su politizirali, zabavljali se, vodili intelektualne razgovore ili sklapali poslove, pili i pušili.

Tako je sporost razvoja građanskog društva istodobno ukazivala na postojanje dviju spolnih politika – tradicionalne i moderne – prožetih konstrukcijom poželjnog ženskog identiteta u građanskom društvu.

Summary

MODERNIZATION PROCESSES AND THE POSITION OF WOMEN IN OSIJEK AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURY

The process by which all segments of the lives and activities of the citizens of Osijek were modernised, particularly those of the middle and the upper classes, was from the second half of the 19th century and in the first decade of the 20th century linked to the prevailing urbanisation of the city on the Drava as well as to economic progress, which brought about changes in the lifestyle in all segments of social movements and activities. However, in this society, despite the modernization processes, the traditional separation of men and women and the continuation of traditional patriarchal values with men in the dominating position prevailed. The basic differences of male and female sex were accentuated as a natural state, which had an impact on all spheres of life and exceedingly found expression in the difference between male and female education, in the position of women and female children within the family as well as in the position of women and girls in social life and other spheres of life.

(Prijevod sažetka: Mica Orban Kljajić)

Key words: modernization processes, women's social position, turn of the 20th century, Osijek